

امکان‌سنجی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی بر پایه ادراک ذهنی در محله زورآباد شهر لوشان

پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۲/۱۸

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۶

صفحات: ۸۶-۶۷

میلاذ بابایی‌الیاسی؛ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
امید پیریان‌کلات؛ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
علی‌اصغر پیله‌ور؛ دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران.
مهرزاد زارع‌یرجی؛ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه مدیریت امور شهری، دانشکده علوم انسانی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران.

چکیده

از مهم‌ترین مسائل در کشورهای در حال توسعه، سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد؛ علل عمده‌ای همچون توزیع نابرابر امکانات، رشد فزاینده جمعیت کشور، عدم توجه ویژه به اقلارکم درآمد در برنامه‌ریزی مسکن، موجب پیدایش و توسعه این نوع از سکونتگاه‌ها می‌شوند. با وجود انتقادات ویژه به رویکردهای گذشته در مداخلات سکونتگاه‌های غیررسمی، رویکرد توانمندسازی با ویژگی ایجاد کارایی اقتصادی و کارآمدی اجتماعات در توسعه بخش مسکن، توانمندسازی سیاسی و اجتماع محلی مطرح گردیده؛ دستیابی به این رویکرد در ساماندهی سکونتگاه‌ها، با مشارکت ساکنین و مطابق با نیاز آنان، میسر خواهد بود؛ هدف پژوهش حاضر، بررسی امکان‌سنجی به‌منظور توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد در خیابان شهید میرزایی، بر پایه ادراک ذهنی شهروندان شهر لوشان می‌باشد. پژوهش از نوع کاربردی، روش انجام پژوهش، توصیفی-تحلیلی و داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی و میدانی گردآوری شدند. بدین منظور ۵ مؤلفه اجتماعی، کالبدی، اقتصادی، محیط‌زیستی و دسترسی، که در شکل-گیری سکونتگاه‌های غیررسمی دخیل بودند شناسایی شدند و در قالب ۲۶ پرسش تخصصی و به‌صورت طیف لیکرت در اختیار نمونه آماری پژوهش (۳۷۳ نفر) قرار گرفت. به‌منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات از نرم‌افزار SPSS ۲0 بهره گرفته شد. در مرحله اول با استفاده از آزمون فریدمن، مشخص شد، از دیدگاه شهروندان میان مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده سکونتگاه غیررسمی محله زورآباد تفاوت وجود دارد؛ در مرحله دوم، با استفاده از تحلیل عاملی، مشخص گردید که مؤلفه اقتصادی با ضریب ۰/۳۲۱، به‌عنوان بالاترین اولویت توانمندسازی و به ترتیب مؤلفه محیط-زیستی با ضریب ۰/۳۰۹، اجتماعی با ضریب ۰/۲۹۷، کالبدی با ضریب ۰/۲۶۶ و دسترسی با ضریب ۰/۲۳۱؛ بایستی در اولویت رسیدگی توسط مسئولان ذی‌ربط قرار گیرند.

واژه‌های

کلیدی:

اسکان
غیررسمی،
امکان‌سنجی،
توانمندسازی،
ادراک ذهنی،
شهر لوشان.

بر پایه گزارش منتشر شده در سال ۲۰۰۳ توسط برنامه اسکان بشر ملل متحد، حدود یک سوم جمعیت جهان در سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌ای زندگی می‌کنند (Corburn & Sverdlik, Dubovyk et al, 2011:235)؛ این سکونتگاه‌ها، محصول توزیع ناعادلانه قدرت، ثروت و خدمات در سطوح ملی و منطقه‌ای هستند و در کشورهای جهان سوم وضعیت حادثتری نسبت به کشورهای پیشرفته به وجود آورده‌اند (Gtlbert, 1994:68)؛ درصد سکونت‌های غیررسمی در مناطق مختلف دنیا، از ۲۱ درصد در شهرهای آمریکای لاتین تا ۲۸ درصد در آسیای جنوب شرقی، ۳۱ درصد در آسیای جنوبی و ۵۶ درصد در شهرهای جنوب صحرای آفریقا متغیر است (UN-Habitat 2016a). باین حال، آنچه حائز توجه بوده، این است که از هر ۳ نفر در جهان یک نفر در طی ۳۰ سال آینده، زندگی خود را در سکونتگاه‌های غیررسمی می‌گذراند (سرور و امین‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۹).

طبق گزارش برنامه اسکان بشر ملل متحد، در سکونتگاه‌های غیررسمی گروهی از مردم در شرایطی مشابه مناطق شهری زندگی می‌کنند با این تفاوت که یک یا چند مورد از موارد فوق شامل: مسکن پایدار و مستحکم، دسترسی به بهداشت عمومی، دسترسی آسان به آب آشامیدنی سالم، فضای زندگی کافی و امنیت اموال؛ را ندارند. در حقیقت سکونتگاه‌های غیررسمی، نواحی مسکونی هستند که ساکنین آن‌ها هیچ امنیتی در زمین و مسکن واقع در آن ندارند، معمولاً با فقر یا محرومیت خدمات و زیرساخت‌های اساسی شهری مواجه هستند و ممکن است مساکن آن‌ها با برنامه و مقررات موجود ساختمانی منطبق نباشند. ساکنین این سکونتگاه‌ها، به‌طور فزاینده‌ای از زیرساخت‌ها و خدمات اساسی، فضای عمومی و مناطق سبز محروم‌اند و به‌طور دائم در معرض اخراج، بیماری و خشونت قرار دارند (Sarwari et al, 2022: 409 ; Un-HABITAT, 2015: 1 ; Un-habitat, 2012: 18).

غیررسمی در دهه‌های گذشته آسیب‌های بسیار جدی را به بافت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بسیاری از شهرها وارد کرده‌است. امروزه بسیاری از شهرهای کشورهای در حال توسعه با مسائل و مشکلات مشابهی چون رشد شتابان جمعیت، معضل اشتغال و گسترش بخش غیررسمی و محله‌های فقیرنشین و ناپایداری شهری مواجه‌اند (اسلامی‌راد و قاسمی، ۱۳۸۹: ۱۰۹). سکونتگاه‌های غیررسمی معمولاً از طریق تهاجمات زمین یا تقسیم‌بندی غیررسمی، فروش و توسعه غیرقانونی زمین‌های بایر ایجاد می‌شوند. ساکنان مجبورند از مصالح ساختمانی ارزان‌قیمت برای ساختن سرپناه استفاده کنند و اغلب دارایی‌های یک جامعه را در این سکونتگاه‌ها به‌صورت تدریجی بسازند؛ بنابراین سکونتگاه‌های غیررسمی جوامع بسیار پویا با ترکیبی پیچیده از دارایی‌ها و خطرات هستند (Lilford et al, 2017: 564). سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران با ویژگی‌هایی چون شکل‌گیری در اراضی غیررسمی، داشتن امنیت تصرف، مکان‌گزینی در فاصله‌ای مشخص از کلانشهر اما در حوزه نفوذ مستقیم و در طول محورهای اصلی منشعب از آن، استقلال نسبی، کاهش ارتباط خدماتی با مادر شهر به رسمیت شناخته شده است (شیخی، ۱۳۸۱: ۳۸). رشد ابتدایی این پدیده در ایران عمدتاً به دهه‌های پس از سال ۱۳۲۰ برمی‌گردد، اما این پدیده در دهه ۱۳۵۰ رشد فزاینده‌ای به خود گرفت که از جمله دلایل اصلی آن، اصلاحات ارضی بوده که موجب مهاجرت گسترده روستاییان به شهر شد (حاتمی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۳). در ایران با توجه به مسائلی که در زمینه اسکان غیررسمی برای کلان‌شهرها و حتی

شهرهای میانی به وجود آمده است رویکردهایی در قبال حل این مسئله مورد توجه واقع شده، در مواردی، سیاست تخلیه و تخریب در برخی کلان‌شهرهای ایران اجرا شد؛ اما به موازات توسعه رویکردهای حل این مسئله، تجارب جهانی و همچنین مداخله بانک جهانی در رابطه با اسکان غیررسمی در ایران، رویکردهایی به مراتب مناسب‌تر برای حل این مسئله تعریف شده است. یکی از این رویکردهایی که در کشور ما حائز توجه بوده، رویکرد توانمندسازی است؛ این رویکرد به فرآیندگرایی، مشارکت و اجتماع محوری، پاسخگویی، تکیه بر پتانسیل‌های درونی اجتماعات، توجه اساسی دارد (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۳). مساحت سکونتگاه‌های غیررسمی شناسایی شده در استان گیلان، حدود ۱۳۵۳ هکتار است که ۲٫۱ درصد از سکونتگاه‌های غیررسمی کشور را تشکیل می‌دهد؛ در این سکونتگاه‌های شناسایی شده، جمعیتی بالغ بر ۱۰۹۴۹۰ نفر زندگی می‌کنند که این آمار ۰٫۹ درصد از جمعیت ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی ایران را تشکیل می‌دهد (رئیس اداره عمران و بهسازی شهری اداره کل راه و شهرسازی گیلان، ۱۳۹۷). در همین راستا، محله زورآباد شهر لوشان نیز از وجود سکونتگاه‌های غیررسمی مستثنی نبوده، اگرچه این سکونتگاه‌ها در شهر لوشان کارکرد حیاتی ایفا می‌کنند، اما با مشکلات فیزیکی عدیده‌ای روبرو هستند، قرارگیری در حریم گاز شهری، عدم وجود سیستم زهکشی و فاضلاب، عدم مدیریت پسماند جامد، خیابان‌های باریک فاقد روسازی و آسفالت، نبود فضای سبز و باز، عدم وجود سیستم گازرسانی، همچنین در اغلب موارد حق مالکیت نقض شده و ناامنی تصرف زمین از چالش‌های اساسی این سکونتگاه‌هاست، زیرا غصب غیرقانونی زمین بدون مجوز رسمی، تهدیدی برای تخلیه و جابجایی ساکنین می‌باشد. از آن‌جا که زمینه دستیابی به توانمندسازی در سکونتگاه‌های غیررسمی، با ارجحیت توجه به اولویت‌های ذهنی شهروندان و با مشارکت آنان میسر خواهد شد، از این‌رو هدف پژوهش حاضر، بررسی توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی بر پایه ادراک ذهنی شهروندان، در محله زورآباد شهر لوشان است.

در چند دهه اخیر با رشد فرایند شهرگرایی و شهرنشینی و بدنبال آن رشد و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی، لزوم پژوهش‌های مختلف در این موضوع توسط مراجع دولتی، دانشگاه‌ها و پژوهشگران مورد تأکید قرار گرفت. برای بیان مختصری از پیشینه پژوهش در جدول ۱ به چند مورد از جدیدترین پژوهش‌ها و نتایج آن‌ها در داخل و خارج از کشور اشاره شده است.

جدول ۱. پیشینه داخلی و خارجی پژوهش

ردیف	نویسندگان	سال	عنوان پژوهش	نتیجه‌گیری
۱	کمانرودی و همکاران	۱۳۹۸	فرآیند شکل‌گیری اجتماعات غیررسمی در محدوده پیراشهری مشکین شهر	شکل‌گیری اجتماعات غیررسمی مشکین شهر در پی مهاجرت روستا-شهری به‌ویژه مهاجرت از روستاهای شمال این شهر به حواشی آن ناشی شده است. این مهاجرت‌ها به تأثیر از عوامل منطقه‌ای (توسعه نامتوازن و مهاجرت‌های ناحیه‌ای و سکونتگاهی) و محلی (توسعه زیرساخت‌های خدماتی، قیمت ارزان زمین، ضعف مدیریت شهری) به وقوع پیوسته است.
۲	سرور و امین زاده	۱۳۹۸	تبیین شکل‌گیری اسکان‌های غیررسمی و ارائه راهکارهای بهینه	عوامل اقتصادی به‌ویژه اشتغال و وضعیت توزیع درآمد، دارای بیشترین تأثیر در شکل‌گیری محله علی‌آباد بوده است.

	جهت ساماندهی آن‌ها (مطالعه موردی: محله علی‌آباد بوکان)			
نیمی از ساکنان محله فرودگاه، بیش از دو دهه است که در این محله اسکان یافته‌اند از این رو این محدوده، محله مهاجرنشین با ریشه روستایی محسوب می‌شود. در ادامه بر اساس تحلیل‌های انجام شده حاکی از آن بود که، اقدامات توانمندسازی در راستای بهبود شرایط افراد در این محله بایستی انجام شود.	تحلیل اثرات اسکان غیررسمی بر پایداری محلات شهری در محله فرودگاه شهر یزد	۱۳۹۹	حسینی و همکاران	۳
رشد اقتصادی و فقرزدایی، مدیریت یکپارچه شهری، از جمله مهم‌ترین پیشران‌ها جهت غلبه بر اسکان غیررسمی در پهنه جنوبی کلان‌شهر تهران بوده‌اند.	آینده‌نگاری تحولات اسکان غیررسمی در پهنه‌ی جنوبی حریم کلان‌شهر تهران	۱۳۹۹	خان محمدی و همکاران	۴
رشد جمعیت، تداوم مهاجرت به شهرها، دسترسی به مراکز مهم، وجود مزیت‌های محله برای مهاجران کم‌درآمد از قبیل ارزان بودن زمین، وجود جاده اصلی، بیکاری، ضعف مدیریت شهری به‌عنوان پیشران‌های کلیدی تأثیرگذار بر اسکان غیررسمی شهر بجنورد مطرح می‌باشند.	تحلیل سناریوهای اسکان غیررسمی در شهرهای شمال شرق ایران (مطالعه موردی: شهر بجنورد)	۱۴۰۰	ایمان‌پور و همکاران	۵
دسترسی به داده‌های اسکان غیررسمی در فضا از نظر قانونی و کیفیت وجود اطلاعات در مورد آن‌ها در طول تاریخ محدود شده است. با استفاده از نمونه‌هایی از فعالیت‌های در حال انجام در بمبئی، مشخص شد که چگونه دسترسی به منابع داده‌ها می‌تواند برای درک شهرنشینی و یکپارچه‌سازی بهتر سکونتگاه‌های غیررسمی به مدیریت و برنامه‌ریزی فرآیندهای رسمی شهری کمک کند.	داده‌های در دسترس برای سکونتگاه‌های غیررسمی: به‌سوی یک راهنمای کاربر برای مدیران و برنامه‌ریزان شهری	۲۰۱۵	چاکرورتی و همکاران ^۱	۶
سکونتگاه‌های غیررسمی ۸۰ درصد کل جمعیت شهر کابل را تشکیل می‌دهند؛ ناامنی و تغییرات سیاسی به‌عنوان عامل اصلی و تمایل به یک زندگی بهتر، کار و آموزش از عوامل رشد اسکان غیررسمی در شهر کابل محسوب می‌شود.	عوامل پیشرو در رشد محلات غیررسمی در شهر کابل افغانستان	۲۰۱۶	فضلی ^۲	۷
در توانمندسازی فقرا جهت تأمین مسکن، مشارکت مردم و دولت، از سری اقدامات راهبردی مؤثر می‌باشد.	توانمندسازی جامعه در برنامه اسکان خودسرانه	۲۰۱۷	بودیانتینی ^۳	۸
عامل «رشد جمعیت» به‌عنوان کلیدی‌ترین مؤلفه اثرگذار بر سکونتگاه‌های غیررسمی در آینده شناخته شده است.	پیش‌بینی عوامل مؤثر بر رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در کشورهای مختلف جهان	۲۰۱۸	فرایسن و همکاران ^۴	۹
اختلاف در آمد، افزایش قیمت اجاره زمین شهری و پرداخت غرامت ناچیز در جریان سلب مالکیت از اراضی به کشاورزان، افزایش روزافزون جمعیت شهری، تخصیص زمین نامناسب، کمبود مسکن و افزایش اجاره از جمله مهم‌ترین علل اصلی پیدایش اسکان غیررسمی در فضاهای مختلف شهر ولدیا بوده است.	عوامل محرک سکونتگاه‌های غیررسمی در مناطق حاشیه شهری ولدیا	۲۰۲	بای و همکاران ^۵	۱۰

¹ Chakrabortya & et al.

² Fazli

³ Budiyantini

⁴ Friesen & et.al.

⁵ Baye & et al.

سازمان کل برنامه‌ریزی کالبدی در مصر در سال ۲۰۰۶ سکونتگاه‌های غیررسمی را این گونه تعریف می‌کند: تمام مناطقی که با تلاش فردی ایجاد شده‌اند، اعم از ساختمان‌های تک طبقه یا چندطبقه یا آلونک‌ها، در غیاب قانون و برنامه‌ریزی فیزیکی شکل گرفته‌اند، این سکونتگاه‌ها در زمین‌هایی که در طرح جامع شهر برای ساخت مسکن تعیین نشده، توسعه یافته‌اند؛ شرایط ساختمان‌ها ممکن است مناسب باشد اما از لحاظ محیط‌زیستی یا اجتماعی نایمن و فاقد خدمات و امکانات اولیه هستند (Abdelhalim, 2010: 13 ; Nassar & Elsayed, 2018: 2368). سکونتگاه‌های غیررسمی به‌عنوان شهرهای سایه، بعد از انقلاب صنعتی و به وجود آمدن باز توزیع جغرافیایی جمعیت در اروپا شکل گرفت (حسینی و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۵). این گونه سکونتگاه‌ها اغلب با تصرف زمین غیر و بدون اخذ مجوزهای قانونی ایجاد می‌شود. الگوی واحدی برای چگونگی شکل‌گیری این اجتماعات نمی‌توان ارائه داد، معمولاً به شکل "تهاجم سازمان‌یافته"، "تصرف خزنده" و "باز تقسیم زمین فاقد مجوز" شکل می‌گیرد (کمانرودی کجوری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱). این اجتماعات با نام‌های دیگری مانند آلونک‌نشینی، زاغه‌نشینی، حاشیه‌نشینی، حلبی‌آباد، سکونتگاه بدون کنترل و خودمختار، خود به خودی، بی‌ضابطه یا نامتعارف و مانند آن‌ها نامیده می‌شود. مناطق اسکان غیررسمی به مکان‌هایی اطلاق می‌شود که با تجمعی از اقشار کم‌درآمد و در بیشتر موارد با مشاغل غیررسمی و شیوه‌ای از شهرنشینی ناپایدار همراه هستند که این ویژگی‌ها در بسیاری از موارد، زمینه‌ساز برخی آسیب‌های اجتماعی به شمار می‌روند (کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶۶). در ساده‌ترین تعریف، اسکان غیررسمی ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن بر پایه قواعد و قول و قرارهای خاص خود، به دست خود ساکنان این گونه مکان‌ها ساخته شده است (سهم پور و معروف نژاد، ۱۴۰۰: ۲۵). به‌طور کلی حاشیه‌نشینی (اسکان غیررسمی) به معنای عام شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند، ولی جذب اقتصادی شهری نشده‌اند و شکلی از نحوه زیست را سامان داده‌اند که نه شهرنشین‌اند و نه روستازنشین، در واقع یک‌قطب جدید و نوظهوری را ایجاد کرده‌اند و از خدمات، امکانات، تسهیلات رفاهی و زیربنایی محروم مانده‌اند (نظریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۵؛ طلوع دل و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۹). با توجه به تعاریفی که تاکنون از سکونتگاه‌های غیررسمی ارائه شده، به‌صورت کلی می‌توان ویژگی‌های زیر را در بیشتر مناطق دارای این نوع سکونتگاه‌ها، برشمرد:

- معمولاً در حواشی شهرها، زمین‌های خالی و در خارج از محدوده قانونی شهر دیده می‌شوند و توسعه این سکونتگاه‌ها به‌صورت خودرو و بدون برنامه انجام می‌پذیرد.
- الگوی مشخصی برای نحوه گسترش این اجتماعات نمی‌توان ارائه نمود، معمولاً به شکل تصرف خزنده، باز تقسیم زمین فاقد مجوز، تهاجم سازمان‌یافته و بی‌ضابطه دیده می‌شوند.
- فاقد امکانات زیربنایی و خدمات شهری از قبیل راه آسفالت، آب، برق، گاز و سیستم دفع فاضلاب و ... می‌باشند.
- بیشتر ساکنین در محدوده اقتصادی شهر هستند اما جذب اقتصاد شهری نمی‌شوند و الگوی اقتصادی کاذب را پیش می‌گیرند.

¹ General Organization of Physical Planning (GOPP)

- اغلب ساکنین از نظر تحصیلات، و وضعیت دارایی مالی و مهارت‌های فردی از سطح ساکنین داخل محدوده شهری ضعیف‌تر هستند و در میان آن‌ها ناهنجاری‌های اجتماعی از قبیل اعتیاد، دزدی، فحشا و ... بیش از سایر مناطق شهری به چشم می‌خورد.

در تحلیل و تبیین فرایند شکل‌گیری اسکان غیررسمی، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده است. این دیدگاه‌ها را می‌توان در ۴ نظریه‌ی اصلی طبقه‌بندی و مورد توجه قرارداد.

دیدگاه‌های لیبرالی و دیدگاه‌های رادیکال یا وابستگی

در این دیدگاه به‌طور عمده بر جنبه‌های اقتصادی-اجتماعی و فیزیکی اسکان غیررسمی تأکید شده و ویژگی الگوی رشد اقتصادی نامتعادل مورد توجه قرار گرفته است. در واقع در این دیدگاه نگرش به مسئله خرد بوده و در آن به عوامل درونی پرداخته شده است و نقش عوامل بیرونی در شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی کمتر مورد توجه قرار گرفته است (حاج یوسفی، ۱۳۸۱: ۱۶).

به باور اندیشمندان مکتب وابستگی، توسعه‌نیافتگی و شکل‌گیری سکونتگاه‌های اقشار فقیرنشین برآمده از ویژگی‌های درونی ساختار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشورهای در حال توسعه یا توسعه‌نیافته نیست، بلکه در پیوند با کشورهای پیشرفته (متروپل) از طریق روابط اقتصادی و سیاسی است که به توسعه دومی به قیمت عقب‌ماندگی و بروز مسائل حاد داخلی در کشورهای توسعه‌نیافته انجامیده است. این دیدگاه نزدیک به رویکردهای ساختارگرایی در موضوع سکونتگاه‌های غیررسمی است. در رویکرد ساختاری به دلایل شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی توجه می‌شود (لحیمان، ۱۳۹۶: ۱۲۷). در جدول ۲ علل شکل‌گیری و گرایش به این شیوه سکونت‌گزینی شهروندان از نگاه ساختاری و غیر ساختاری ارائه شده است.

جدول ۲. شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی با رویکرد ساختاری و غیر ساختاری

علل ساختاری	علل غیر ساختاری
۱- رشد فرایند جمعیت کشور در دهه‌های گذشته و مهاجرت به کار روستایی به شهرها، خلاصه کلان شهرهای کشور.	۱- عدم توسعه مناسب نظام آموزشی فنی و حرفه‌ای در مناطق شهری و روستایی و نبود مکان‌های مناسب و لازم برای آموزش کار و حرفه در مناطق فقیرنشین شهرها.
۲- فقدان سیاست‌ها و نبود راهبردهای هماهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و آمایشی در سطح کلان ملی و منطقه‌ای.	۲- نداشتن برنامه‌های توسعه اجتماعی، فرهنگی و آماده‌سازی و توانمندسازی فردی و اجتماعی در مناطق اسکان غیررسمی برای خوداتکایی اقتصادی و اجتماعی در زندگی جدید شهری.
۳- تشدید نابرابری در توزیع منابع قدرت، ثروت و در آمد و بروز عدم تعادل منطقه‌ای.	۳- بی‌توجهی به سرمایه‌گذاری مسکن ارزان‌قیمت در محله‌های محروم و حاشیه‌ای کلان‌شهرها.
۴- نبود سازوکارهای اجتماعی-اقتصادی در توانمندسازی و مشارکت و تجهیز مردم برای ایجاد شرایط مناسب برای کار و زندگی تازه واردان به شهرها.	۴- نداشتن سیاست اجتماعی خاص برای جوامع و مناطق محروم شهری و نبود سازوکارهای اجتماعی (تشکل‌های غیردولتی) به منظور عرضه خدمات حداقل زندگی در این جوامع.
۵- نارسایی نظام مدیریت و برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای.	۵- نبود سیاست و بستر مناسب برای تجهیز تشکل‌های خودجوش مردمی در مناطق محروم شهری و عدم حمایت سازمان‌ها و مدیریت شهری از شکل‌گیری انجمن‌ها و تشکل‌ها و نهادهای اجتماعی و عمرانی غیردولتی.
	۶- بی‌توجهی به فرهنگ‌سازی در جامعه شهری برای فراهم کردن موجبات جذب و ادغام این گروه‌ها و اقشار به تدریج در بافت‌های متعارف شهری.
	۷- نبود رویکرد برنامه‌ها و سیاست‌های جامع‌نگر در مدیریت و نظام برنامه‌ریزی شهری.

دیدگاه‌های جامعه‌گرایان جدید

اسکان غیررسمی و پیدایش گروه‌های حاشیه‌ای در جوامع شهری کشورهای در حال توسعه، ناشی از عملکرد روند طبیعی تضاد میان کار و سرمایه است (سرور و امین زاده، ۱۳۹۸: ۲۳) و پیامدهای قهری عملکرد قوانین حاکم بر نظام اقتصاد سرمایه‌داری، یعنی تمرکز و انباشت سرمایه و رشد ناموزون اقتصادی و در نتیجه پیدایش جامعه طبقاتی است (حاج یوسفی، ۱۳۸۱: ۱۸-۱۶).

دیدگاه‌های کاربردی در ساماندهی و توانمندسازی

وجود سکونتگاه‌های غیررسمی در اکثر شهرهای کشورهای در حال توسعه از منظرهای متفاوتی نگریسته شده است. برخی از نویسندگان، به عنوان مثال، آبرامز^۱ (۱۹۶۴)، رشد چنین سکونتگاه‌هایی را به عنوان "تسخیر" مناطق شهر به منظور سرپناه می‌بیند که هم توسط قانون زور و هم با نیروی قانون تعریف شده است (Abrams, 1964). تا قبل از دهه ۱۹۷۰، متأثر از دیدگاه لیبرالی، حداقل دخالت دولت در موضوع مسکن برای فقرای شهری و سکونتگاه‌های غیررسمی، ایدئولوژی غالب دولت‌ها بود؛ در حقیقت دیدگاه "نادیده گرفتن" بر این پایه استوار بود که با توسعه اقتصادی مشکل مسکن و فقر برطرف خواهد شد (Gilbert, 2005: 118). با عدم تحقق هدف لیبرالیسم، دولت‌ها به رویکرد پاک‌سازی سکونتگاه‌های غیررسمی^۲ و تخلیه اجباری آن‌ها اهتمام ورزیدند، این رویکرد از دهه‌های ۱۹۸۰-۱۹۷۰ به رویکردی غالب بدل شد (Werna & Keivani, 2001: 84-87; Okpala, 1992: 9-32; 1992: 41-53). Ogunshkin & Olayiwola). پاک‌سازی و تخلیه اجباری هرگز فقر و سکونتگاه‌های غیررسمی را کاهش نداد، بلکه تنها صورت مسئله را از میان برد. در مقابل این دیدگاه، ترنر^۳ (۱۹۶۹)، چشم‌اندازی مثبت داشت و سکونتگاه‌های غیررسمی را به عنوان راه‌حل‌های بسیار موفقی برای مشکل مسکن جمعیت فقیر شهری در کشورهای در حال توسعه به تصویر می‌کشد (Turner, 1969)؛ پین^۴ (۱۹۷۷)، به‌طور مشابه توسعه سکونتگاه‌های غیررسمی را در چشم‌انداز کلی رشد شهری در کشورهای در حال توسعه و اجتناب‌ناپذیر بودن آن قلمداد می‌کند (Payne, 1977). متأثر از نظرات ترنر، مسکن‌های خودیاری به سه شکل: بهسازی سکونتگاه‌ها، طرح‌های مکان و خدمات و طرح‌های خانه‌سازی (مسکن عمومی) ارائه گردید (Turner, 1969). رویکرد مسکن عمومی یا همان مسکن اجتماعی به علت: عدم توان بازپرداخت اقساط خانه‌ها از سوی نیازمندان و هزینه‌های بالا آن، مکان‌یابی نامطلوب، ناهمخوانی با سبک زندگی افراد، با شکست روبرو شد. در ادامه رویکرد بهسازی به الگوی رایج تبدیل گشت؛ این رویکرد به ناچاری از مدیریتی که در پذیرش حقیقت سکونتگاه‌های غیررسمی به توافق رسیده و لزوم استفاده از قابلیت‌های اجتماعات فقیرنشین دلالت داشت، شکل گرفت (UN-HABITAT, 2003: 130). با وجود جذابیت الگوی بهسازی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، اجرای ضعیف و کمبود مشارکت محلی، استانداردهای نامناسب، از جمله انتقاداتی بود که به این الگو وارد شد (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۹۰؛ Aboulmagd, 2020). به دنبال این مسئله، در اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ رویکرد توانمندسازی با ویژگی ایجاد چارچوب‌های قانونی، نهادی، اقتصادی، مالی و اجتماعی برای افزایش کارایی اقتصادی

¹ Abrams

² Negligence

³ Clearing of Informal Settlements

⁴ Turner

⁵ Payne

⁶ Upgrading

و کارآمدی اجتماعات در توسعه بخش مسکن، توانمندسازی بازار، توانمندسازی سیاسی، توانمندسازی اجتماع محلی و ... پا به عرصه گذاشت. تجارب به‌کارگیری این الگو حاکی از موفق بودن آن دارد (ارژنگی و محمدی، ۱۳۹۹؛ Okech et al, 2020: 176). این دیدگاه با ابتکار عمل بانک جهانی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه نظیر برزیل، هندوستان، ایران، اندونزی و غنا در حال توسعه اجرا است (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۹۰). توانمندسازی از این دیدگاه، استفاده صرف از خزانة دولتی نیست بلکه ایجاد زمینه بهره‌گیری از توان و منابع محلی این جوامع به‌منظور بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی است. تلاش‌های موفقیت‌آمیز به‌منظور توانمند کردن مردم فقیر باعث افزایش آزادی انتخاب و عمل آن‌ها در بافت‌های مختلف می‌شود؛ چهار عنصر مشترک رویکرد توانمندسازی عبارت است از: دسترسی به اطلاعات، مشارکت و شمول، پاسخگویی و ظرفیت سازمان محلی (Narayan, 2002:13-14). توانمندسازی فرآیند مشارکت و توزیع قدرت است به‌گونه‌ای که افراد بتوانند عوامل و تصمیمات شکل‌دهنده زندگی و سلامت خود را کنترل کنند. توانمندسازی را می‌توان در سطوح جمعی مورد بحث قرارداد (Mehrolohasani & Yazdi, 2021: 42)؛ تأکید بر سطح اجتماع و جمعی در مقوله توانمندسازی در گفتار بسیاری از اندیشمندان قابل مشاهده است؛ به‌عنوان مثال، هویت الیور^۱ با تأکید بر توانمندسازی جامعه، بیان می‌کند که جوامع می‌توانند سازمان‌دهی بیشتری نسبت به افراد به‌تنهایی داشته باشند، و حتی پروژه‌های توانمندسازی فردی باید جامعه، ارزش‌ها و فرهنگ‌ها را در نظر بگیرد (Hoyt-Oliver, 2020: 18). با توجه به بافت شهری و پیچیدگی‌های آن، توانمندسازی در سطح جامعه با مشارکت مردم در مداخلات منجر به شفافیت و پاسخگویی خواهد شد؛ این رویکرد نگاه ویژه‌ای به کشورهای در حال توسعه که حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی در آن‌ها شایع‌تر است، دارد (Kanaskar, 2016: 78 ; Kloos & et al., 2012: 389). اما باید توجه داشت که هرگونه مشارکتی، توانمندسازی تلقی نمی‌شود؛ و گاهی می‌توان مشارکت‌هایی را به‌صورت منفعلانه، سطحی و جزئی در کوتاه‌مدت یا به‌عنوان وسیله‌ای برای تأمین منافع صاحبان قدرت ایجاد کرد (Rana & Piracha, 2018 ; Sheuya, 2008).

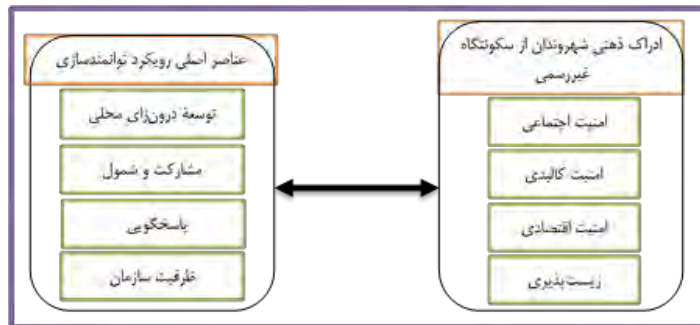
دیدگاه ادراک ذهنی

به بیان گیسون^۲، هر آنچه در محیط سبب تغییرات می‌شود را محرک گویند؛ انتقال اثر محرک از گیرنده‌های حسی که به صورت عینی به سیستم اعصاب مرکزی انجام می‌گیرد، احساس نامیده می‌شود (رمضانی، ۱۳۹۹: ۴۶)؛ ادراک ذهنی و حسی از آن جهت حائز اهمیت بوده که افراد می‌توانند بدان وسیله با جهان پر از اطلاعات و محرک‌ها، ارتباط مؤثر و تعامل مناسب داشته باشند؛ "ادراک ذهنی در حقیقت زبان منظر شهری است، در فضای شهری پیش از آن که انسان‌ها کلماتی برای توصیف داشته باشند، منظر شهر را لمس می‌کنند، می‌بینند، می‌بویند، می‌چشند و در آن زندگی می‌کنند (اسپر سین، ۱۳۸۷: ۲۱)". نقشه‌های ذهنی شهروندان از عوامل مهم در ادراک و معنابخشی به محیط شهری است؛ لینگ معتقد است که به‌واسطه ادراکات مختلف هر فرد، ساکنان آن محیط تمایز مکان‌ها و معناها را درک می‌کنند؛ ادراکات ذهنی شهروندان برخلاف ساختار فضایی شکل‌گرفته توسط شهر سازان، بر مبنای دریافت ساکنین ایجاد می‌شود. از نگاه وی ادراک، مظهر عینی "معنا" است و در کنار آن‌ها، شفافیت، خوانایی، سازگاری، پیوند میان فضای شهری و سایر ابعاد زندگی را ممکن می‌کند، در نهایت باید گفت معنای فضای شهری به‌واسطه

^۱ Hoyt-Oliver

^۲ Gibson

حضورپذیری در فضای شهری و ادراک آن، مشخص می‌شود؛ گوردون کالن ادراک را عامل مهمی در ایجاد حس رضایت افراد در مواجهه با محیط برمی‌شمارد (سجادزاده و پیربابایی، ۱۳۹۱: ۱۸۱). دستیابی به توانمندسازی در سکونتگاه‌های غیررسمی، با پرداختن به اولویت‌های ذهنی و خواست خود ساکنین، میسر خواهد بود؛ چراکه این مهم زمینه مشارکت را برای آنان فراهم خواهد کرد؛ با توجه به چارچوب نظری مطروحه، مدل مفهومی پژوهش حاضر را می‌توان به‌مانند شکل زیر ترسیم نمود (شکل ۱).

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

روش‌شناسی

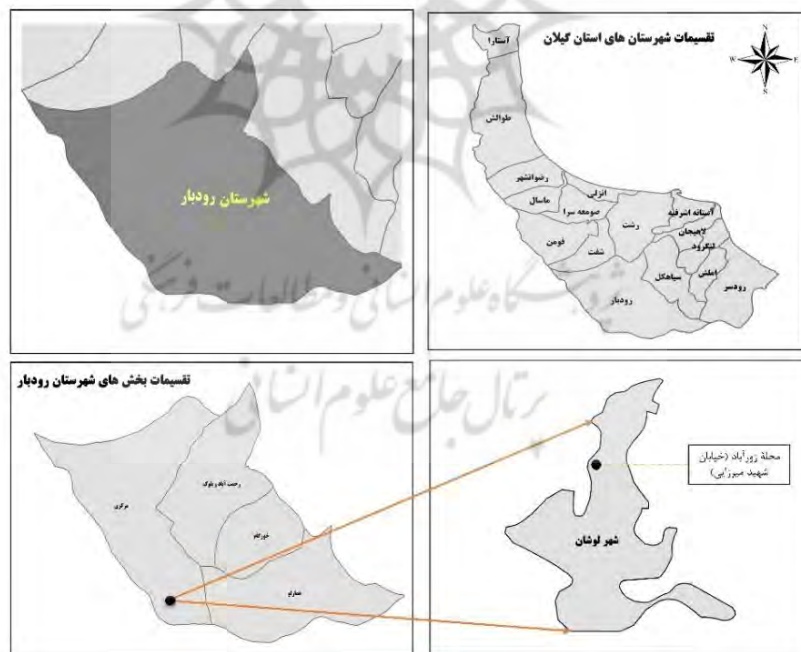
روش انجام پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی و از نظر هدف کاربردی است. کلیه محاسبات آماری این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار آماری SPSS-۷۲۰^۲ انجام شده‌است. به‌منظور دستیابی به هدف پژوهش، از روش کتابخانه‌ای-میدانی استفاده شده‌است. در بخش کتابخانه‌ای، عوامل اجتماعی، کالبدی، اقتصادی، زیست‌محیطی و دسترسی که در شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی دخیل بودند شناسایی شد. در بخش میدانی به‌منظور بررسی شاخص‌ها در محله زورآباد شهر لوشان، عوامل مذکور در قالب ۲۶ پرسش تخصصی و به‌صورت سؤالاتی بسته در قالب طیف لیکرت از اعداد ۱ تا ۵ (خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم) در اختیار شهروندانی که با این محله آشنایی داشتند، قرار گرفت. جامعه آماری پژوهش (کل جمعیت شهر لوشان) ۱۳۰۳۲ نفر می‌باشد، که حجم نمونه آماری بر اساس فرمول کوکران، ۳۷۳ نفر محاسبه گردید. پس از تکمیل پرسشنامه‌ها و استخراج داده‌ها، برای سنجش پایایی، از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده‌است. به‌عنوان یک قاعده کلی، مقدار لازم ضریب آلفا برای یک شاخص اگر بزرگ‌تر و یا مساوی ۰/۷۰ باشد؛ آنگاه ابزار اندازه‌گیری از پایایی بالایی برخوردار بوده و بهتر می‌توان به نتایج آن اعتماد کرد. برای دستیابی به هدف پژوهش، ابتدا با استفاده از آزمون فریدمن وجود تفاوت معنادار میان مؤلفه‌های اصلی در شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی بررسی می‌شود؛ در حقیقت آزمون رتبه‌بندی فریدمن میانگین رتبه‌ها بین گروه‌های وابسته به متغیر مستقل (سؤالات پرسشنامه) را مقایسه می‌کند و نشان می‌دهد آیا دارای تفاوت هستند یا خیر؟ (مؤمنی و فعال‌قیومی، ۱۳۹۴: ۹۴). مهم‌ترین اولویت از میان مؤلفه‌های شکل‌دهنده به سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد، از دیدگاه شهروندان لوشان، که نیازمند توجه بیشتری در مقوله توانمندسازی به آن وجود دارد، با استفاده

^۱Gordon Cullen

^۲ Statistical Package for Social Sciences (SPSS)

^۳ Friedman Test

از تحلیل عاملی^۱، احصاء می‌شود؛ "در حقیقت، تحلیل عاملی به واسطه مجموعه‌ای از فنون آماری به بررسی همبستگی درونی تعداد زیادی از متغیرها می‌پردازد و در نهایت، آن‌ها را در قالب عامل‌های عمومی محدود دسته‌بندی و تبیین می‌کند؛ برای تعیین اینکه آیا تعداد داده‌های موردنظر برای تحلیل عاملی مناسب هستند یا خیر، از آزمون KMO^۲ و بارتلت^۳ استفاده می‌شود؛ شاخص KMO در دامنه صفر تا یک قرار دارد و چنانچه مقدار این شاخص بیشتر از ۰/۷ باشد، داده‌های موردنظر برای تحلیل عاملی مناسب هستند. همچنین اگر مقدار P-value آزمون بارتلت کوچک‌تر از ۰/۰۵ باشد، تحلیل عاملی برای شناسایی ساختار مناسب می‌باشد؛ زیرا ماتریس همبستگی داده‌ها صفر نیست؛ بنابراین عامل‌یابی قابل توجیه است" (مؤمنی و فعال‌قیومی، ۱۳۹۴: ۱۷۰). شهر لوشان یکی از شهرهای شهرستان رودبار استان گیلان است که به لحاظ سلسله‌مراتب جمعیتی در رتبه دوم از شهرهای این شهرستان (بعد از منجیل) قرار می‌گیرد. این شهر در آخرین سرشماری سال ۱۳۹۵، ۱۳۰۳۲ نفر جمعیت را در خود جای داده‌است. این شهر از نظر موقعیت جغرافیایی از طرف شمال به شهرهای منجیل، رودبار و رشت، از طرف جنوب به استان قزوین و از طرف غرب به روستاهای شهرستان رودبار همچون بیورزین و داماش محدود می‌شود؛ یکی از محلات غیررسمی در شهر لوشان، محله زورآباد، خیابان شهید میرزایی، می‌باشد که از دو دهه اخیر به سرعت رشد و گسترش پیدا کرده است (طرح جامع تفصیلی شهر لوشان، ۱۳۹۴). مسکن ساخته‌شده در این محله، از هرگونه تسهیلات و امکانات شهری (از جمله امتیاز گاز شهری، آسفالت معبر، سیستم زهکشی و فاضلاب، جواز ساخت و سند مالکیت، فضای سبز و باز) محروم هستند. در شکل شماره ۲ موقعیت محدوده مورد مطالعه نشان داده شده‌است.

شکل ۲. محدوده مورد مطالعه

¹ Factor Analysis (FA)

² Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy

³ Bartlett's Test of Sphericity

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی پژوهش

نتایج آمار توصیفی نشان داد، ۷۴ درصد از پاسخ‌دهندگان مرد و ۲۶ درصد خانم هستند که ۴۲ درصد از آن‌ها با گروه سنی ۲۰ تا ۳۰ سال بودند. همچنین ۴۲ درصد از پرسش‌شوندگان نیز مجرد می‌باشند که از این مقدار از جامعه آماری ۴۶ درصد دارای سطح تحصیلات متوسطه و ۳۶ درصد دارای مدرک تحصیلی لیسانس هستند و تنها ۱۰ درصد از آن‌ها در سطح تحصیلات ابتدایی بودند. با محاسبه آلفای کرونباخ، در ۵ مؤلفه پژوهش، عدد $0/78$ به دست آمد، این عدد حاکی از آن است که گویه‌های پژوهش از پایایی قابل قبولی برخوردار هستند (جدول ۳).

جدول ۳. نتایج پایایی پرسشنامه

ردیف	مؤلفه‌ها	مقدار آلفا
۱	بعد اجتماعی	۰/۷۲۱
۲	بعد کالبدی	۰/۵۵۱
۳	بعد اقتصادی	۰/۱۳۹
۴	بعد محیط زیستی	۰/۶۹۱
۵	بعد دسترسی	۰/۳۵۶
۶	کل	۰/۷۸۵

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

یافته‌های تحلیلی پژوهش

الف) بررسی نگرش شهروندان نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد

به منظور بررسی وجود تفاوت میان معیارهای اصلی در شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد از نگاه شهروندان، با تکیه بر آزمون فریدمن، دو ستانده حاصل گردید (جدول ۴ و ۵). "در این بین باید توجه داشت که رسالت آزمون فریدمن اساساً بررسی فرض یکسان بودن اولویت‌ها یا فرض عدم یکسانی اولویت‌هاست، این آزمون نهایتاً می‌تواند به رتبه‌بندی متغیرهای همجنس در یک مؤلفه بپردازد، بنابراین کاربرد آزمون فوق، به منظور رتبه‌بندی مؤلفه‌های مختلف (مقایسه رتبه مؤلفه اقتصادی با مؤلفه اجتماعی و...) اشتباه می‌باشد (مؤمنی و فعال‌قیومی، ۱۳۹۴: ۹۶)".

جدول شماره ۴، بیانگر میانگین رتبه‌ای هر گویه می‌باشد؛ هر چه میزان میانگین رتبه بالاتر باشد، اهمیت آن معیار در آن مؤلفه بیشتر است؛ از میان گویه‌های جدول ۴، در مؤلفه اجتماعی، میزان رضایت از آرامش و آسایش؛ در مؤلفه کالبدی، اعطای تسهیلات نوسازی مسکن شهری به ساکنین محله؛ در مؤلفه اقتصادی، واگذاری سند مالکیت املاک به ساکنین این محله؛ در مؤلفه محیط‌زیستی، وضعیت آلودگی صوتی و در نهایت در مؤلفه دسترسی، اندازه فاصله تا مراکز خدمات بهداشتی؛ از بالاترین امتیاز برخوردار هستند. همین‌طور در مؤلفه اجتماعی، رابطه ساکنین به لحاظ وابستگی و رفاقت با همسایگان؛ در مؤلفه کالبدی، کیفیت نمای ساختمان‌های محله از منظر زیبایی بصری؛ در مؤلفه اقتصادی، "تأثیر محله بر برند شهر در جذب گردشگر" و "تفاوت قیمتی مسکن و زمین در محله"؛ در مؤلفه محیط-زیستی، وضعیت نظافت و بهداشت معابر و جوی‌ها و در نهایت در مؤلفه دسترسی، کیفیت معابر پیاده در محله؛ از پایین‌ترین امتیاز برخوردار هستند (جدول ۴).

جدول ۴. نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی گویه‌های پژوهش

مؤلفه‌ها (شاخص‌ها)	گویه‌ها (معیارها)	میانگین
بعد اجتماعی	وضعیت امنیت تردد در محله	۳/۲۲
	مشارکت در امور محله	۲/۷۹
	رابطه ساکنین به لحاظ وابستگی و رفاقت با همسایگان	۲/۵۷
	میزان رضایت از آرامش و آسایش	۳/۵۶
	سطح اجتماعی و فرهنگی نسبت به دیگر مناطق شهر	۲/۸۵
بعد کالبدی	وضعیت نورپردازی و روشنایی محله	۳/۶۵
	وضعیت ابعاد مسکن	۴/۴۷
	اعطای تسهیلات نوسازی مسکن شهری به ساکنین محله	۶/۰۳
	وضعیت تعداد خانوار در واحد مسکن	۴/۱۹
	کیفیت نمای ساختمان‌های محله از منظر زیبایی بصری	۲/۳۷
	کیفیت بنای ساختمان‌های محله در برابر حوادث غیرمترقبه	۲/۸۵
	وضعیت زیرساخت‌ها (شبکه آب، برق، گاز، تلفن و اینترنت)	۴/۴۴
بعد اقتصادی	تأثیر محله بر برند شهر در جذب گردشگر	۱/۸۳
	خلق فرصت‌های شغلی برای ساکنین محله	۲/۵۵
	قیمت مسکن و زمین در این محله نسبت به دیگر محلات شهر	۱/۸۳
	واگذاری سند مالکیت املاک به ساکنین این محله	۳/۷۸
بعد محیط زیستی	وضعیت نظافت و بهداشت معابر و جوی‌ها در محله	۱/۹۰
	وضعیت رسیدگی به پسماندهای جامد در محله	۲/۵۶
	وضعیت آلودگی صوتی در محله	۳/۱۰
	وضعیت تأسیسات بهداشتی استاندارد (از حیث وجود حمام و سرویس بهداشتی استاندارد)	۲/۴۴
بعد دسترسی	اندازه فاصله‌ی مراکز خدمات بهداشتی در محله	۵/۱۰
	اندازه فاصله‌ی مراکز خدمات آموزشی در محله (مدرسه، مهدکودک و...)	۴/۷۲
	اندازه فاصله‌ی مراکز خدمات تفریحی و سرگرمی در محله	۳/۶۷
	اندازه فاصله‌ی مراکز خدمات فضای سبز و باز در محله (پارک، بوستان)	۲/۷۹
	کیفیت معابر سواره در محله	۲/۴۶
	کیفیت معابر پیاده در محله	۲/۲۵

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

جدول شماره ۵، مقدار آماره کی دو (χ^2)، درجه آزادی (df) و معنی‌داری آماری (sig) را نشان می‌دهد؛ با توجه به جدول ۵، سطح درجه معناداری آزمون برابر با 0/000 حاصل شده که از ضریب خطا (۰/۰۵) کوچکتر است (جدول ۵). بنابراین بین سؤالات پرسشنامه به لحاظ اهمیت، تفاوت معنی‌دار وجود دارد. در نتیجه از دیدگاه شهروندان لوشان، مؤلفه‌های توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی از ارزش و اهمیت یکسانی برخوردار نیستند (به این معنی که ادعای یکسان بودن اولویت مؤلفه‌ها پذیرفته نمی‌شود).

جدول ۵. نتایج نهایی آزمون رتبه‌بندی فریدمن

مؤلفه	درجه آزادی (df)	iii - suuare	درجه معناداری Asymp.sig	جمع میانگین
جمع مؤلفه‌ها	۴	۱۴۲/۰۹۴	۰/۰۰۰	۲/۹۹

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

ب) اولویت توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد از دیدگاه شهروندان به منظور بررسی مهم‌ترین اولویت از میان مؤلفه‌های شکل‌دهنده به سکونتگاه‌های غیررسمی محله زورآباد، از دیدگاه شهروندان، با تکیه بر آزمون تحلیل عاملی، پنج ستانده حاصل شده است (جدول ۶، ۷، ۸، ۹ و ۱۰). در جدول ۶، نتایج آزمون بارتلت و شاخص KMO را نشان می‌دهد، از آنجایی که مقدار شاخص KMO برای پرسشنامه پژوهش حاضر بیشتر از ۰/۷ است (جدول ۶)، لذا تعداد نمونه برای تحلیل عاملی کافی است. همچنین مقدار Sig آزمون بارتلت برای این پرسشنامه کوچک‌تر از ۰/۰۵ است که نشان می‌دهد تحلیل عاملی برای شناسایی ساختار، مناسب می‌باشد. لذا در این پژوهش تمامی پیش فرض‌ها مورد تأیید قرار گرفتند.

جدول ۶. نتایج شاخص KMO و آزمون بارتلت

پیش فرض	مقادیر مشاهده شده	ملاک	نتیجه
جهت متناسب بودن اندازه نمونه KMO آزمون	۰/۷۶۹	بیش از ۰/۷	تأیید
آزمون بارتلت جهت درست بودن تفکیک عامل‌ها	مقدار خیدو	۲۰۰/۵۰۰	-
	درجه آزادی	۱	-
	سطح معناداری (sig)	۰/۰۰۰	کمتر از ۰/۰۰۵
تأیید			

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

در جدول شماره ۷، به ترتیب میزان اشتراک اولیه و اشتراک استخراجی عامل‌ها را نشان می‌دهد، هرچه مقادیر اشتراک استخراجی بزرگ‌تر باشد، عامل‌های استخراج شده متغیرها را بهتر نشان می‌دهد، همان‌گونه که در جدول ۷ مشخص است، بعد اقتصادی بالاترین اشتراک استخراجی را در پژوهش به خود اختصاص داده است.

جدول ۷. میزان اشتراک اولیه و اشتراک استخراجی مؤلفه‌ها

مؤلفه‌ها	اشتراک اولیه	اشتراک استخراجی
بعد اجتماعی	۱/۰۰۰	۰/۵۲۲
بعد کالبدی	۱/۰۰۰	۰/۴۱۸
بعد اقتصادی	۱/۰۰۰	۰/۶۱۰
بعد محیط زیستی	۱/۰۰۰	۰/۵۶۷
بعد دسترسی	۱/۰۰۰	۰/۳۱۶

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

^۱ Initial^۲ Extraction

جدول ۸، مقادیر ویژه و واریانس متناظر با عامل‌ها را نشان می‌دهد. در ستون مقادیر ویژه^۱ مقادیر ویژه اولیه برای هر یک از عامل‌ها در قالب مجموع واریانس تبیین شده برآورد می‌شود. واریانس تبیین شده برحسب درصدی از کل واریانس و درصد تجمعی است. مقدار ویژه هر عامل، نسبتی از واریانس کل متغیرهاست که توسط آن عامل تبیین می‌شود. مقدار ویژه از طریق مجموع مجذورات بارهای عاملی مربوط به تمام متغیرها در آن عامل قابل محاسبه است، پایین بودن این مقدار برای یک عامل به این معنی است که آن عامل نقش اندکی در تبیین واریانس متغیرها داشته است. چنانکه مشاهده می‌شود یک عامل قابلیت تبیین واریانس‌ها را دارد (جدول ۸). اگر عامل‌های به‌دست آمده را با روش Varimax چرخش دهیم، همین عامل اول در مجموع حدود ۴۸/۶ درصد از واریانس را در بردارند که تقریباً به ۵۰ درصد از کل برای یک مؤلفه می‌تواند در حد رضایت باشد؛ این نکته قابل ذکر می‌باشد که ستون دوم از جدول ۸ نشان‌دهنده عواملی است که در تحلیل باقی می‌مانند، در حقیقت عامل‌هایی که دارای مقادیر ویژه کمتر از ۱ هستند، از تحلیل خارج می‌شوند؛ در این بخش مشاهده می‌شود که عامل اول در تحلیل باقی‌مانده و حضور پذیری سایر عوامل باعث تبیین بیشتر واریانس نمی‌گردند

جدول ۸. درصد واریانس و مقادیر ویژه عامل‌های مختلف

مؤلفه‌ها	مقادیر ویژه اولیه			مقادیر ویژه عوامل استخراجی با چرخش		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
۱	۲/۴۳	۴۸/۶	۴۸/۶	۲/۴۳	۴۸/۶	۴۸/۶
۲	۰/۹۱	۱۸/۲۸	۶۶/۹۷	-	-	-
۳	۰/۶۰	۱۲/۰۶	۷۹/۰۴	-	-	-
۴	۰/۵۶	۱۱/۳۶	۹۰/۴۰	-	-	-
۵	۰/۴۸	۹/۵۹	۱۰۰/۰۰	-	-	-

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

با توجه به شکل ۳، تغییرات مقادیر ویژه مشاهده می‌شود که از عامل اول به بعد تغییرات مقدار ویژه رو به کاهش است (شکل ۳)، پس می‌توان یک عامل را به‌عنوان مهم‌ترین عامل که بیشترین نقش را در تبیین واریانس داده‌ها دارد استخراج کرد (مؤلفه اقتصادی)

شکل ۳: تغییرات مقادیر ویژه در ارتباط با عامل‌ها

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

¹ Initial Eigenvalues

جدول شماره ۹، سهم متغیرها را در عامل‌ها قبل از چرخش نشان می‌دهد، که شامل بارهای عاملی هر یک از متغیرها در عامل باقی‌مانده می‌باشد.

جدول ۹. ماتریس عاملی دوران نیافته (Component Matrix^(a))

مقادیر	گویه‌ها
۰/۷۲۳	بعد اجتماعی
۰/۶۴۱	بعد کالبدی
۰/۷۸۱	بعد اقتصادی
۰/۷۵۳	بعد محیط زیستی
۰/۵۶۲	بعد دسترسی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

تفسیر بارهای عاملی بدون چرخش ساده نیست، بنابراین ماتریس چرخیده‌ی عامل‌ها می‌تواند تفسیرپذیری این موضوع را افزایش می‌دهد این بحث در جدول ۱۰ نشان داده شده است (جدول ۱۰). هر قدر، قدر مطلق این ضرایب بیشتر باشد، عامل مربوطه نقش بیشتری در کل تغییرات متغیر مورد نظر دارد. بنابراین می‌توان گفت که تحلیل عاملی مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که: مؤلفه اقتصادی تحت عامل اول، به‌عنوان بالاترین اولویت توانمندسازی محله زورآباد از دیدگاه شهروندان قرار می‌گیرد و کمترین اولویت در میان مؤلفه‌ها مربوط به بعد دسترسی می‌شود.

جدول ۱۰. ماتریس عاملی دوران یافته (Rotated Component Matrix^(a))

مقادیر	گویه‌ها
۰/۲۹۷	بعد اجتماعی
۰/۲۶۶	بعد کالبدی
۰/۳۲۱	بعد اقتصادی
۰/۳۰۹	بعد محیط زیستی
۰/۲۳۱	بعد دسترسی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

نتیجه‌گیری

سکونتگاه‌های غیررسمی در حقیقت انعکاس کالبدی و فضائی آسیب‌های موجود در جامعه می‌باشد، که عوامل مختلفی همچون فقدان مدیریت یکپارچه شهری، توزیع نابرابر امکانات، رشد فزاینده جمعیت کشور، به حاشیه سپردن اقشار کم‌درآمد در برنامه‌ریزی‌ها به‌ویژه برنامه‌ریزی مسکن، در پیدایش و توسعه این نوع از سکونتگاه‌ها نقش مهمی دارد. در برنامه چهارم توسعه کشور، به‌صراحت درباره ساماندهی بافت‌های حاشیه‌ای در شهرها با توجه به رویکرد توانمندسازی ساکنان و مقاومت‌سازی ساختمان‌ها تأکید شده‌است، با آگاهی از ماهیت این موضوع، ضرورت تدوین برنامه‌ها و طرح‌هایی به‌منظور پیشگیری از گسترش آن‌ها و ساماندهی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی فعلی بیش از گذشته آشکار می‌شود. دستیابی به توانمندسازی در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی، با پرداختن به اولویت‌های ذهنی و خواست خود ساکنین، میسر خواهد بود؛ در حقیقت زمانی می‌توان به بحث توانمندسازی پرداخت که اولویت‌های ساماندهی با مشارکت ساکنین و مطابق با نیاز آن‌ها، مشخص شوند. بنابراین برای

بررسی توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی بر پایه ادراک ذهنی شهروندان، در محله زورآباد شهر لوشان ۵ مؤلفه اساسی (اجتماعی، کالبدی، اقتصادی، محیط‌زیستی و دسترسی)، که در شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی دخیل بودند مورد تجزیه تحلیل قرار گرفت. نتایج به دست آمده با استفاده از آزمون فریدمن، نشان داد از دیدگاه شهروندان میان مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده سکونتگاه غیررسمی محله زورآباد تفاوت وجود دارد. در ارزیابی مؤلفه اجتماعی، میزان رضایت از آرامش و آسایش؛ در مؤلفه کالبدی، اعطای تسهیلات نوسازی مسکن شهری به ساکنین محله؛ در مؤلفه اقتصادی، واگذاری سند مالکیت املاک به ساکنین این محله؛ در مؤلفه محیط‌زیستی، وضعیت آلودگی صوتی و در نهایت در مؤلفه دسترسی، اندازه فاصله‌ی تا مراکز خدمات بهداشتی؛ از بالاترین امتیاز برخوردار هستند. همچنین با استفاده از مدل تحلیل عاملی، مشخص شد مؤلفه اقتصادی با ضریب ۰/۳۲۱، به عنوان بالاترین اولویت توانمندسازی محله زورآباد از دیدگاه شهروندان قرار می‌گیرد، که نیازمند توجه بیشتری در مقوله توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی است. نتایج دیگر نشان داد به ترتیب مؤلفه‌های محیط‌زیستی با ضریب ۰/۳۰۹، اجتماعی با ضریب ۰/۲۹۷، کالبدی با ضریب ۰/۲۶۶ و دسترسی با ضریب ۰/۲۳۱؛ بایستی در اولویت برنامه‌ریزی و تدوین برنامه‌های راهبردی مدیران و مسئولان قرار گیرند. نتایج در مؤلفه کالبدی و اقتصادی همسو با نتایج پژوهش بودیانتینی، ۲۰۱۷؛ بای و همکاران، ۲۰۲۰؛ خان محمدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ می‌باشد، بدین منظور تأمین مسکن ایمن، مشارکت مردم و دولت از سری اقدامات راهبردی جهت توانمندسازی مؤثر می‌باشد. نتایج در مؤلفه دسترسی، همسو با نتایج پژوهش ایمان‌پور و همکاران، ۱۴۰۰؛ بیانگر این مهم بوده که تأمین دسترسی به خدمات شهری علی‌الخصوص مراکز بهداشتی نیازمند توجه ویژه در امر توانمندسازی می‌باشد.

بدین منظور این پژوهش به ارائه راهبردها و راهکارهای هدفمند در ارزیابی و امکان‌سنجی برای توانمندسازی سکونتگاه‌های محله زورآباد به شرح زیر پرداخته است.

- به رسمیت شناختن حق سکونت در اسکان‌های غیررسمی محله زورآباد و در نظر گرفتن کمک‌های مالی بدون بهره، و تشویق بخش خصوصی و عمومی به منظور بازساخت و مقاوم‌سازی سکونتگاه‌ها؛
- ایجاد تعاونی‌های ساخت مسکن و نظارت بر آن‌ها به منظور ایجاد مسکن پایدار و متناسب با توانایی اقتصادی ساکنین، دارای فضای سکونتی منطبق بر بعد خانوار در محله؛
- برگزاری کارگاه‌های مهارتی برای ساکنان این محله به منظور افزایش مهارت‌ها و شناسایی استعدادها و شغلی افراد؛
- رسیدگی به وضعیت نابسامان کوچه و خیابان‌های محله با تأکید بر ساماندهی به کارگاه‌های تولیدی؛
- اصلاح سیستم جمع‌آوری آب‌های سطحی و دفع پسماند جامد محله؛
- استفاده از کاربری‌های شبانه‌روزی به منظور تأمین ویژه امنیت و جلوگیری از بزه‌کاری در محدوده؛
- اجرای طرح کیوسک فرهنگی، به منظور توسعه فرهنگی اجتماعی در میان ساکنین محله؛
- تأمین زیرساخت‌های اساسی برای سکونتگاه‌های این محله از جمله مهم‌ترین آن‌ها و واگذاری انشعاب لوله گاز برای هر واحد مسکونی؛ و
- افزایش سطح و سرانه کاربری‌های بهداشتی و آموزشی، بر اساس نیازهای محله زورآباد.

منابع

- ارژنگی مستعلی بیگلو، حجت؛ محمدی، علیرضا (۱۳۹۴). انتخاب راهکار مناسب ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی با استفاده از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره، فصلنامه چشم‌انداز مطالعات شهری و روستایی، دوره ۱، شماره ۱. صص ۶۱-۷۵.
- اسپیرن، ویستون. (۱۳۸۷). *زبان منظر*، مترجم: سید حسین بحرینی و بهناز امین‌زاده، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه اسلامی راد، قربان؛ قاسمی، یاسر (۱۳۸۹). *اسکان غیررسمی؛ ناهنجاری‌های اجتماعی و راهکارهای تعدیل آن (مطالعه موردی: شهر بهشهر)*، فصلنامه جغرافیایی چشم‌انداز زاگرس، سال ۲، شماره ۳. صص ۱۱۷-۱۰۷.
- ایمان پور، محمود رضا؛ شمس‌الدینی، علی؛ سرور، رحیم (۱۴۰۰). *تحلیل سناریوهای اسکان غیررسمی در شهرهای شمال شرقی ایران (مورد مطالعه: شهر بجنورد)*، فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی، سال ۲، شماره ۱. صص ۷۷-۹۲.
- پورمحمدی، محمدرضا؛ میرزایی، علی؛ حکیمی، هادی (۱۳۹۸). *سنجش میزان رضایت‌مندی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از خدمات ارائه‌شده مدیریت شهری (مطالعه موردی: محله پاسداران تبریز)*، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، دوره ۱۴، شماره ۳. صص ۵۸۵-۶۰۳.
- حاتمی نژاد، حسین؛ موسوی، سیدمحمدحسین؛ حاجیان حسین‌آبادی، محمد؛ زرافشان، محمدرضا؛ یوسفی، وحید (۱۳۹۷). *بررسی علل شکل‌گیری اسکان غیررسمی (مطالعه موردی: محله کوی زینیه شهر پاکدشت)*، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، سال ۷، شماره ۲۵. صص ۸۶-۷۳.
- حاج یوسفی، علی (۱۳۸۱). *حاشیه‌نشینی شهری و فرآیند تحول آن (قبل از انقلاب اسلامی)*، نشریه هفت شهر، دوره ۱، شماره ۸. صص ۲۴-۱۲.
- حسینی، علی؛ رضایی، پژمان؛ مؤمنی، علی (۱۳۹۹). *تحلیل اثرات اسکان غیررسمی بر پایداری محلات شهری (مورد مطالعه: محله فرودگاه شهر یزد)*، مجله کاوش‌های جغرافیایی مناطق بیابانی، سال ۸، شماره ۱. صص ۱۱۱-۸۱.
- خان محمدی، عصمت؛ سرور، رحیم؛ استعلاجی، علیرضا (۱۳۹۹). *آینده‌نگاری تحولات اسکان غیررسمی در پهنه جنوبی حریم کلان‌شهر تهران*، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال ۲، شماره ۳. صص ۱۷۰-۱۴۹.
- رضایی، محمدابراهیم. (۲۰۲۰). *تبیین کیفیت ادراک ذهنی شهروندان از کیفیت عناصر زیست‌محیطی پیاده‌راه‌های شهری مطالعه موردی: کلان‌شهر تبریز*. جغرافیا و مطالعات محیطی، ۹(۳۴). صص ۴۳-۵۶.
- مصاحبه رئیس اداره عمران و بهسازی شهری اداره کل راه و شهرسازی گیلان، (۱۳۹۷).
- <https://diyarmirza.ir/1397/05/2-1>
- سجاذزاده، حسن و پیربابایی، محمدتقی. (۱۳۹۱). *فرآیند رخداد معنا در فضای شهری*، نشریه آرمان‌شهر، شماره ۹. صص ۱۸۱.
- سرور، هوشنگ؛ امین‌زاده، سیامک (۱۳۹۸). *تبیین علل شکل‌گیری اسکان‌های غیررسمی و ارائه راهکارهای بهینه جهت ساماندهی آن‌ها (مورد مطالعه: محله علی‌آباد بوکان)*، فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی، سال ۲، شماره ۳. صص ۱۷-۴۲.
- سهم پور، حسن؛ معروف نژاد، عباس (۱۴۰۰). *واکاوی میزان رضایت‌مندی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی با استفاده از مدل کداس (نمونه موردی: شهر بندر امام خمینی)*، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، سال ۱۰، شماره ۴۰. صص ۲۱-۴۰.

- شیخی، محمد (۱۳۸۱). روند شکل‌گیری و تبدیل سکونتگاه‌ها در اطراف کلانشهر تهران (مطالعه موردی: اسلامشهر، نسیم شهر و گلستان)، مجله هفت شهر، سال ۳، شماره ۸، صص ۵۱-۳۶.
- صرافی، مظفر (۱۳۸۷). ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی در پرتو حکمروایی خوب شهری، فصلنامه هفت شهر، دوره ۲، شماره ۲۴، صص ۱۳-۴.
- طلوع دل، محمدصادق؛ زارع، مرضیه؛ سادات، سیده اشرف (۱۴۰۰). بررسی چالش ناپایداری اجتماعی اسکان غیررسمی مبتنی بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: منطقه ۲ تهران محله فرحزاد)، فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، سال ۱۰، شماره ۱۰، صص ۹۴-۷۷.
- کلاتری، محسن؛ مشکینی، ابوالفضل؛ پیری، عیسی؛ زرین کاویانی، عظیم (۱۳۹۸). تحلیل ساختاری موانع توانمندسازی اجتماع‌محور در مناطق اسکان غیررسمی (مطالعه موردی: محله بان برز شهر ایلام)، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۱۰، شماره ۳۶، صص ۳۲-۲۱.
- کمانرودی کجوری، موسی؛ پرزادی، طاهر؛ کرمی، مهدی (۱۳۹۸). فرآیند شکل‌گیری اجتماعات غیررسمی در محدوده پیراشهری مشکین شهر، مجله توسعه فضاها پیراشهری، سال ۱، شماره ۲، صص ۱۴-۱.
- کیانی سلمی، صدیقه؛ شاطریان، محسن؛ صفری، حامد (۱۳۹۵). شناسایی عوامل تسهیل‌کننده توانمندسازی محلات حاشیه شهر اصفهان (مطالعه موردی: محله عشق‌آباد)، مجله پژوهش‌های جغرافیایی برنامه‌ریزی شهری، دوره ۸، شماره ۱، صص ۱۹۲-۱۶۱.
- لچیمان، رضا (۱۳۹۶). آمایش فضایی مناطق حاشیه‌نشینی و بررسی شکل‌گیری اسکان غیررسمی (مطالعه موردی: شهر ساری)، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال ۹، شماره ۲، صص ۱۳۸-۱۲۵.
- محمدی، علیرضا (۱۳۸۸). ظرفیت‌سازی اجتماع‌محور: پشتوانه ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی، مجله هفت شهر، دوره ۲، شماره ۲۹، صص ۱۱۳-۹۷.
- مؤمنی، منصور و فعال‌قیومی، علی. (۱۳۹۴). تحلیل‌های آماری با استفاده از SPSS. چاپ هشتم. انتشارات: گنج‌شایگان.
- مهندسین مشاور بعد تکنیک (۱۳۹۴). طرح جامع و تفصیلی شهر لوشان.
- نظریان، اصغر؛ سادین، حسین؛ زال نژاد، کاوه؛ استقامتی، مهناز؛ ولیانی، مهدی (۱۳۹۵). بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی حاشیه‌نشین و اسکان غیررسمی مهاجران شهر شهریار در سال ۱۳۸۵، نشریه تحلیل فضایی مخاطرات محیطی، سال ۳، شماره ۳، صص ۱۳۵-۱۱۵.
- Abouelmagd, S. A. S. (2020). **The Rehabilitation of Slums and Informal Settlements in Greater Cairo: Applying a Livelihood Perspective to Evaluate Existing Policy and Implementation Approaches**. Technische Universitaet Berlin (Germany).
- Abrams, C. (1964). **Man's struggle for shelter in an urbanizing world** (No. 2). MIT Press (MA).
- Baye, F., Wegayehu, F., & Mulugeta, S. (2020). **Drivers of informal settlements at the peri-urban areas of Woldia: Assessment on the demographic and socio-economic trigger factors**. Land Use Policy, 95, 104573.
- Budiyantini, Yanti (2017). **Community Empowerment in Self-Help Housing Program, Informal Settlements and Affordable Housing**, Vol 41, No 4, Pp. 1-9.
- Chakrabortya Wilson, B; Sarraf, S; Arnab Jana, A, (2015): **Open data for informal settlements: Toward a userBs guide for urban managers and planners**, Journal of Urban Management, Volume 4, Issue 2, December 2015, Pages 74-91.
- Corburn, J., & Sverdlik, A. (2019). **Informal settlements and human health. Integrating human health into urban and transport planning**, 155-171.

- Fazli, M, (2016): **Factors Behind the Growth of Informal Settlements in Kabul**, ۶th Annual Conference on Architecture and Urbanism.2016, s. 81-86. ISBN 978-80-214-5418-7.
- Friesen, J., Rausch, L., Pelz, P. F., & Fürnkranz, J. (2018). **Determining factors for slum growth with predictive data mining methods**. Urban Science, 2(3), 81.
- Gilbert, A, (1994): **The Latin America cities**. Latin America Bureau, London Publisher.
- Gilbert, A. (2005). Book review: **the challenge of slums: global report on human settlements 2003**. Progress in Human Geography, 29(1), 118-120.
- Habitat, U. (2016). **Urbanization and development: emerging futures**. World cities report, 3(4), 4-51.
- Hoyt-Oliver, J. (2020). **Communities and the Kingdom: An Introduction from the Editor-in-Chief**. Social Work & Christianity, 47(3).
- K. Abdelhalim, **Participatory Upgrading of Informal Areas A Decision-makers' Guide for Action**, Participatory Development Programme in Urban Areas (PDP), Cairo, Egypt, 2010, pp. 12-16.
- Kanaskar, M. (2016). **Urban health: Participation of the urban poor and communication**. Journal of Health Management, 18(3), 381-400.
- Keivani, R., & Werna, E. (2001). **Modes of housing provision in developing countries**. Progress in planning, 55(2), 65-118.
- Kloos, B., Hill, J., Thomas, E., Wandersman, A., Elias, M. J., & Dalton, J. H. (2012). **Community psychology**. Belmont, CA: Cengage Learning.
- Lilford, R. J., Oyebode, O., Satterthwaite, D., Melendez-Torres, G. J., Chen, Y. F., Mberu, B., ... & Ezeh, A. (2017). **Improving the health and welfare of people who live in slums**. The lancet, 389(10068), 559-570.
- Mehrolhasani, M. H., Yazdi-Feyzabadi, V., & Ghasemi, S. (2021). **Community empowerment for health promotion in slums areas: A narrative review with emphasis on challenges and interventions**. Journal of Education and Health Promotion, 10.
- Narayan, D, (2002): **Empowerment and Poverty reduction** ;a source book, the World press.
- Nassar, D. M., & Elsayed, H. G. (2018). **From informal settlements to sustainable communities**. Alexandria engineering journal, 57(4), 2367-2376.
- Ogunshakin, L., & Olayiwola, L. (1992). **The collapse of official housing policy in Nigeria**. Habitat International, 16(1), 41-53.
- Okech, V., Neszméry, Š., & Mačkinová, M. (2020). **EMPOWERING THE MARGINALIZED THROUGH COMMUNITY WORK: A LITERATURE REVIEW**. Proceedings of CBU in Social Sciences, 1, 173-178.
- Okpala, D. C. (1992). **Housing production systems and technologies in developing countries: A review of the experiences and possible future trends/prospects**. Habitat International, 16(3), 9-32.
- Payne, G. K. (1977). **Urban housing in the Third World**. Routledge Kegan & Paul.
- Rana, M. M. P., & Piracha, A. (2018). **Supplying water to the urban poor: Processes and challenges of community-based water governance in Dhaka city**. Management of Environmental Quality: An International Journal.
- Sarwari, F., Ono, H., & Ansari, M. R. (2022). **A Twin Track Approach for Informal Settlements Development: Combining Upgrading and Housing—A Case Study of District 13 Kabul City**. Indian Journal of Science and Technology, 15(10), 408-427.
- Sheuya, S. A. (2008). **Improving the health and lives of people living in slums**. Annals of the New York Academy of Sciences, 1136(1), 298-306.
- Turner, J. (1969). **Uncontrolled urban settlement: problems and policies in G. Breese (ed.) The city in newly developing countries: readings on urbanism and urbanization**.
- Un-habitat, (2003): **The challenge of slums**. Global report on human settlement.
- Un-habitat, (2007): **Twenty first session of the governing council** (6-20) April. Nairobi, Kenya.

- Un-Habitat. (2012). **State of the World's Cities 2008/9: Harmonious Cities**. Routle.

